ДВЕ ГНЕВНИ КНИЖКИ ОТ СРЕДАТА НА XIX ВЕК: „Прескорбное оправдание Еманоила Васкидовича“ (1846) и „Истинний глас на България...“ (1853) на Анастас Гранитски

Николай Аретов

TWO ANGRY BOOKLETS FROM THE MID-NINETEENTH CENTURY: “Preskorbnoe opravdanie Emanoila Vaskidovicha” (1846) and “Istinnyi glas na Bulgaria...” (1853) by Anastas Granitsky

Nikolay Aretov[1], Institute of Literature, Bulgarian Academy of Sciences

https://doi.org/10.46687/NKKH9236

Abstract: *The article examines two atypical autobiographical texts by Emanuil Vaskidovich and Anastas Granitsky in the context of both the authors' lives and the literature of the time. The two authors belong to different generations. The reason why the two works should be considered in parallel is the similar grievances of the two authors and their indignation against certain personalities. Both Vaskidovich and Granitsky were prominent writers of their time, and their short books offer interesting accounts of educational work in Svishtov (Vaskidovich) and social life in Constantinople (Granitsky). At the same time, both employ different strategies in presenting their misadventures, situating them in different contexts – local (Vaskidovich) and general (Granitsky). Both short books are well known to scholars. Still, they have hardly been studied in depth, as have other similar texts (not very numerous) that, to some extent, change the perception of the period and the processes in the mid-nineteenth-century literature.*

Keywords: *Emanuil Vaskidovich, Anastas Granitski, self-victimisation, autobiographism, resentment*

---

1 Dr Hab. Nikolay Aretov is Professor at the Institute for Literature, Bulgarian Academy of Sciences, and lecturer at Sofia University. Author of several books, published in Bulgarian, among them *Sophronius of Vratsa: Life and Oeuvre,* (Sofia, Queen Mab Publ, 2017), *Ivan Naydenov. For Justice and Progress* (2019), *Family Stories* (2020). His research interests are in the field of history of literature, comparative literature, and cultural studies. Editor of several collections of articles on Bulgarian and Balkan culture. Coordinator of several interdisciplinary projects on different aspects of collective identities and their representations in culture (balkansbg.eu). Fields of interest: Bulgarian literature 18-20 centuries, Comparative literature, Cultural studies, Nationalism and National mythology, Crime literature. Email: naretov@gmail.com, naretov@bas.bg

Copyright © 2025 Nikolay Aretov

Article history: Received: 21 April 2025; Reviewed: 22 May 2025; Revised: 29 May 2025; Accepted: 9 June 2025; Published: 5 August 2025

This open access article is published and distributed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

През 1846 г. един надхвърлил 50-те години книжовник и учител публикува една нетипична за времето си брошура – „Прескорбное оправдание Еманоила Васкидовича, тридесятолетнаго учителя свищовскаго училища святаго Преображения против клеветника. Иждивлением же едного от своих учеников“. Изданието е само 22 страници и завършва с „Известие“ за готвени от автора книги. Повествованието започва в едно спокойно утро, в което авторът разсъждава за „мирский мой театър“. Но пристига един неназован приятел, който му съобщава: „Ти си изгубен. Не щат те“. Следват срещи с градските първенци, на които авторът припомня как е пристигнал в Свищов, как е поканен за учител и какво е направил за тукашното училище през годините.

Историята около това издание и реакциите, с които то е посрещнато, е документирана в спомените на Васил Манчев и донякъде и в други документи от епохата. Но и днес, както и навремето, книгата поражда повече въпроси, отколкото отговори. „Прескорбное оправдание...“ на Васкидович предизвиква умерен интерес сред литературните историци, които се въздържат да разчетат ясно конфликта и да вземат страна в него. В историята на Б. Пенев на „интересната брошура“ са отделени четири реда (Penev, 1977, p. 426), в другите истории по правило тя е пропускана.

До този момент Васкидович (1795 – 1875) се въздържа да пише за себе си, предпочита полезните книги, на първо място – учебниците. Всъщност дотогава е публикувал само съвместния си труд с Неофит Бозвели „Славеноболгарское детоводство за малките деца“ (ч. 1-6, 1835) и старогръцка граматика (1837), издадена на гръцки. Много вероятно е поводът за „оправданието“ да е сериозен, но той не става напълно ясен от текста, а въпросният „клеветник” е назован „Г. Владул“. Според В. Манчев става дума за чорбаджията Николчо Векилев (Manchev, 1982, p. 31), а Иван Гунев, който представя по-подробно сюжета, нарича чорбаджията Николчо векил (sic) Гиовеси (Gunev, 1988, p. 149 ff.). По-късно Векилев „е променил отношението си към Васкидович“ и го защитава „от невъздържаната критика на дейността му“ (Gunev, 1988, p. 204). Неназован е и събеседникът – „един приятел, който претворно ми беше приятел“. Неназован остава и ученикът, с чието "иждивление" излиза книгата. Според Манчев те са двама: Димитраки Икономов и Гаврил х. Денков (Manchev, 1982, p. 32). Г. Хаджиденков и (донякъде) Д. Икономов по-късно стават сътрудници на Г. Раковски (Nikolova, 2006, pp. 411-412, p. 295).

В текста попадаме на няколко имена на свищовлии, но отсъства Неофит Бозвели, с когото Васкидович е свързан чрез забележителното издание отпреди десетина години „Славеноболгарское детоводство“ (Bozveli, Vaskidovich, 1835), а и чрез други съвместни действия, вероятно и чрез лично приятелство. Отсъства и конкурентът в просветното и книжовното поле Христаки Павлович. Всъщност според изследователите, които коментират едно писмо на Васкидович до Неофит Бозвели, по това

време Христаки Павлович, наречен в писмото „Хрисанта учителя“, е сред хората, оклеветили Васкидович. По това време двамата враждували и в предговора към „Перва понятия за детинско употребление“ (1847) Васкидович нарекъл Павлович „завистливия Сатурн” и го наредил сред своите „зоили“ (Gunev, 1988, pp. 149-152).

Творбата на Васкидович несъмнено е важен (а и авторитетен и често цитиран) документ за развитието на просветата по българските земи и това дава основание да се търсят аналогии с появилата се няколко години по-рано по-авторитетна „Денница на новобългарското образование“ (1841, 1842) на Васил Априлов. Разликите между двете издания също не са малко. Ще спомена само, че книгата на Априлов, писана и публикувана на руски, споменава „Славяноболгарское детоводство“ и неговите автори, знае и за училищата в Свищов, които обаче поставя на осмо място (след училищата в Габрово, Копривщица, Панагюрище, Сопот, Карлово, Трявна и Казанлък). В раздела за Свищов се казва, че „Свищовцы ещо в 1813 году завели Греческое училище в своем гораде“ (Aprilov, 1841, p. 46). Тъй като е гръцко, това училище не е толкова важно, казва този текст, писан на руски език, и споменава Хр. Павлович и други учители и благодетели в града, но не и Васкидович. Вероятно тази фактическа неточност може да се разглежда и в контекста на характерното за това време напрежение между „елинисти“ и „слависти“. В „Допълнение к книге Денница“ (1842) Априлов коригира твърдението си и косвено признава първенството на Свищов (Aprilov, 1842, p. 35; Gunev, 1988, p. 35).

„Прескорбное оправдание...“ е подчертано въздържана книга по отношение на църковната борба, която днес стои в центъра на вниманието на изследователите на епохата и в която, поне според В. Манчев, а и П. Р. Славейков, Ем. Васкидович взима сериозно участие (Slaveykov, 1978, p. 153; Manchev, 1982, p. 34). И, разбира се, не споменава за причината той да напусне Мелник и да се окаже в Свищов (Aretov, 2015).

В. Манчев разказва една история, която не е включена в „Прескорбное оправдание...“, но разкрива един от конфликтите, в които Васкидович е замесен:

> Николчо Векилев, първи чорбаджия в конака при войводата (така наричаха тогавашните управители в Свищов), пламна против трината и тия, като усетиха, побегнаха тайно. Тогава параходът не работеше и отидоха до Мачин [град в северна Добруджа, по това време част от Османската империя]. Щом Николчо усети, че избягали, заявил на войводата, че горните трима обрали градската черква „Св. Преображение“ и настоявал да се държат и докарат в Свищов.
>
> Писмото на войводата, като стигнало, научили се трината, че ги търсят. Не след малко ги хванали и тикнали в мачинския затвор. През нощта научават се от заптиетата, че това се дължи на Николчо Векилев и че оковани в железа ще ги докарат в Свищов. Тия през нощта са се наговорили да избягат. Гаврил и Димитраки счупили прозореца, пазарили една лодка за 200 гроша, минали в Браила и се отървали. Но Васкидович, горд и уверен в своята правда, не щял

да ги последва. Тогава на другия ден, щом се съмнало, дошле заптиите да ги вземат, но намерили само Васкидович и войводата поръчал да го оковат в железа както краката, така и ръцете, и го изпращат в Свищов на една ладия. Помня, че бяхме деца и като чухме, че ще го докарат в железа, слезнахме на скелята. Всички негови ученици заплакахме, щом го видяхме. А като го водеха през сред града, го придружихме до затвора. Много от гражданите отидоха при войводата да го молят да го пусне, но то не беше възможно, защото Векилев настояваше да се накаже. Най-после войводата го изпрати във Видин при пашата, защото оттам се управляваше Свищов. Щом стигнал, пашата разгледал книжата и съгледал, че тук един чорбаджия иска да си отмъщава. От друга страна, видинският владика и един гръцки търговец Парисиади го измолват от пашата, който го освобождава веднага (Manchev, 1982, pp. 31-32).

Освен документ за епохата и развитието на образователното дело, „Прескорбное оправдание...“ е и документ за психологическите преживявания на българския интелигент от първата половина на XIX в., а с казаното и премълчаното – и за някои от социалните конфликти на времето. Както на няколко пъти посочва Ив. Гунев, Васкидович е най-добре платеният учител в Свищов, а и не само там. Той се ползва с авторитет сред гражданите, участва в обществения живот на града, думата му се чува. И изведнъж върху него се стоварва това, което той определя като „клевета“. То е нещо по-различно от борбите около сградата на училището, за които той пише.

Ако се насочим към психологическия подход и се откажем от патоса на преклонението пред големите фигури от миналото и безусловното доверие към всичко, което те ни съобщават, може би ще се окаже, че характерът на Васкидович ни се изплъзва. Той очевидно има желание да говори за себе си и си харесва ролята на жертва и се представя в подобна светлина не само в „Прескорбное оправдание...“, но и в други текстове. Една от обявите за предстоящо негово издание например е подписана от „многострадателный Юманоил Васкидович”[2] (cit. in Gunev, 1988, p. 212).

Това всъщност е една обичайна маска, използвана от по-старите книжовници през Средновековието, а и през Възраждането. Васкидович несъмнено си дава сметка за собствената си роля в обществения живот и се оценява не по-ниско от именитите си съвременници. И дори, според негово писмо до Неофит Бозвели от 6 април 1845 (?) (Arnaudov, 1930), се кандидатира за „Директор [sic] думам на всичките училища триновски, рухчушки свищовский до Видин, което е потребно в настоящее според царски законоположения и колко книги ся издават без да ги прегледа да не ся издават на свет...“

В писмата си Васкидович се оплаква от различни неща и хора – не само от Хр. Павлович и неговото високо самочувствие, но може би и от Неофит Бозвели. В писмо до Неофит Рилски от 25 март 1837 подхвърля:

Реших да се явя пак, както по-рано, на попрището на превода и съчинителството[...] Може би чу за страданията ми, които изпитах преди четири години

2 Вж. по-подробно в „Българска пчела“, № 47, 17 април 1864

и от – не зная как да го нарека – моят сътрудник, който ме постави в дългове и много обременителни тежести, но засега нищо не казвам за него, а само нека го накаже правосъдието на Бога (cit. in Krastanov, 1995, pp. 24-25).

Едни виждат у Васкидович съратника на Бозвели, противника на фанариотите и бореца за църковна независимост, дори другар на Раковски. Други се позовават на колебливата и забавена реакция на свищовлии (а в по-малка степен – и на Васкидович) в подкрепа на Бозвели и говорят за малодушие и нерешителност (Arnaudov, 1930, p. 539). Трети в откровен донос го обявяват за калвинист. На 8 април 1854 г. Йеромонах Акакий Рилец пише от Плевен до Св. Синод на Рилския манастир:

Завчера пък архонтът логотет, главният учител г-н Манолаки, произнесе слово от амвона, учейки народа, че училището е Св. гроб, Св. Гора, манастирът Рилски, Троянски и прочее. Човек покварен, калугеромразец, калвинисти прочее. [...]както се вижда, имат намерение съвсем да премахнат таксидиотството, както [стана] в Свищов поради скандалотвореца учител Манолаки (Snegarov, 1968, pp. 98-99).

Документите го представят като добре платен учител, но биографите предпочитат да говорят за недоимък и не пропускат да цитират Оправданието: „Гол отидох и гол се върнах, без да усвоя нито бодка от сиромашка кръв“. Всъщност различните образи на Васкидович могат да се разглеждат и като предварително очертани социални роли, през които една личност се възприема сама, иска да бъде възприемана от другите и реално е възприемана от съвременниците и по-късните поколения. А колкото до трудното съгласуване между различните образи, то това всъщност не трябва да ни изненадва. Същото се наблюдава и при практически всички фигури от миналото, пък и ако искате, при съвременниците ни.

По-различен поглед към учителя предлага неговият ученик В. Манчев, който всъщност е добронамерен към него. И все пак:

Васкидович, висше строг, твърде много се разядосваше с учениците, биеше немилостиво, като се разсърди. До 5-6 деца, наказани от него, са умрели от бой [...] Къде 1844 г. по причина, че на Васкидовича не му пращаше баща ми печена пуйка, а кокошка, ни обруга и баща ни ни заведе при Христаки Павловича и Иван Стоянович Мерданченина... (Manchev, 1982, pp. 29-30).

По-късно Манчев се връща при Васкидович. Дори известно време е помощник учител при него. След това отношенията им отново охладняват и Манчев се оказва в лагера на новите конкуренти, „паризлии и виенлии”, в долномахленското петропавловско училище, оглавено от Петър Ангелов (Gunev, 1988, p. 210). Промените, разбира се, се дължат на изминалите години, които са пренесли някогашния модернизатор в лагера на старите.

Сред критиците на Васкидович е и Иван Селимински, който го обвинява в гръкоманство и „охлаждение към религията, отрицание на народността и презрение към нашия език и нашето произхождение“ (Seliminski, 1904, p. 67; Krastanov, Penakov, Maslev, 1968, pp. 163-169), вероятно

също не особено добре осведомен за дейността му. Васкидович всъщност държи да се преподава на първо място именно „нашия език“, след това гръцки и други славянски езици, а не влашки, както настояват неговите клеветници. В непубликувания приживе „Спомен на четиридесетгодишната ми писателска деятелност“ Петко Славейков пък говори за „неговата разговорчивост и откритост“ и прибавя, че го обичал „като баща“ (Slaveykov, 1979, p. 152)[3]. Някои от документите, които трябва да го представят в положителна светлина, стоят на границата с легендата, както са някои споменавания за незапазена кореспонденция с Раковски (Gunev, 1988, p. 159).

Струва ми се основателно литературното осмисляне на „Прескорбное оправдание...“ да тръгне от жанра и от контекста, в който попада творбата. В новата българска книжнина съществуват и по-ранни автобиографични текстове, главно писма, останали в ръкопис – на католика Петър Парчевич (XVII в.) и на православния духовник Партений Павлович (XVIII в.). Сред тях се откроява „Житие и страдания грешнаго Софрония“ (началото на XIX в.); всички те ни разказват за интересни човешки съдби и спестяват някои важни за нас събития и имена.

Успоредно с Васкидович различни дневникови и автобиографични текстове пишат Неофит Бозвели, Неофит Рилски и други, които обаче също остават в ръкопис и са публикувани по-късно. Така че може да се приеме, че „Прескорбное оправдание...“ е първата печатна автобиографична творба. И както всички подобни творби от това време тя не влиза в по-късно установените жанрови норми. Това, което днес се приема за автобиографии на П. Парчевич и Партений Павлович, са всъщност писма; Софроний нарича своята творба „житие“ и това дава храна за спорове около жанра ѝ. *Оправданието* на Васкидович всъщност също е близко до някои негови писма (Popgeorgiev, 1921; Snegarov, 1951; Krastanov, 1975), а М. Арнаудов цитира и „Архив на Григорий Доростоло-Червенски“. Автобиографични моменти има в предговорите към други негови по-късни книги.

Подобно на Софроний, а също и на П. Р. Славейков и мнозина други, включително и на Григор Пърличев доста по-късно, Васкидович поставя акцента върху несправедливостта, на която е жертва или смята, че е жертва. Лаконичните сведения за просветната му и книжовна дейност и за забележителното свищовско училище, с което се свързва началото на светското образование, са въведени преди всичко като контрааргументи срещу неясните клевети.

Някои автори настояват, че „Прескорбное оправдание...“ трябва да се разглежда като литература. От една страна, текстът на изданието, което може да бъде определено и като брошура, ясно заявява своята цел – отхвърляне на клевета – която всъщност може да се определи по-скоро като публицистична. Характерът на *Оправданието* несъмнено въвежда мемоарни и автобиографични моменти. Така че има основания брошурата

3 Вж. и „Отец Неофит Хилендарец или Бозвели“, СбНУ, кн. 12, 1895.

да бъде отнесена към публицистиката и литературата на факта (или документалната литература).

От друга страна, Васкидович реално има отношение към литературата в по-тесния смисъл на думата. Нещо повече – на него принадлежи едно от най-ранните нейни определения на български език:

> Прозата е естественият человеческий язик, и то както ви обично говорите [...] Стиховете са другий язик, по-висок художественій, а малко естествен. Разликуват ся стиховете от прозата, защото с мярка биват и защото сякий стих са окончава с такава реч, която същий глас има с речта на другий стих (Vaskidovich, 1847).

Косвен начин да се разбере представата на един автор за литературата, е като се видят споменаваните от него литературни произведения. В „Прескорбное оправдание...“ те не са много, всъщност като литература в един по-тесен и по-съвременен смисъл може да бъде определен единствено „Телемах“ на Франсоа дьо Фенелон (Aretov, 1990, pp. 133-134). Това е едно от най-разпространените по това време френски литературни произведения, като причината е използването му в образованието. Васкидович е смятал да публикува свой превод на книгата (който е запазен), но в „Прескорбное оправдание...“ споменава с уважение превода на П. Пиперов, който го накарал да се откаже (p. 19). Съществуват сведения и за превод на Васкидович на Лукиан – древният автор днес, от известна гледна точка, също може да бъде отнесен към литературата. И той, и Фенелон стоят някъде близо до границите ѝ. В учебниците на Васкидович се откриват и някои стихове, напълно в духа на съвременната им даскалска поезия (Arnaudov, 1971, pp. 322-323; Tacheva-Bumbarova, 2002), но и съвременниците, и литературните историци не го виждат като „поет“, името му отсъства и от антологиите на поезията от епохата.

Прозата може да е „естественият человеческий език“, но все пак тя става литература, когато авторът ѝ придаде някакви качества, които той и неговото време определят като „литературни“. Авторите могат и да не използват тази дума, да нямат подобна осъзната цел, но неизменно се отдалечават от естествения език – нулевата степен на литературата (Р. Барт), а когато по-късно използват този „естествен“ език, то това в някакъв контекст също може да придава литературност. Неофит Бозвели, не само съвременник, но и съавтор на Васкидович, ясно демонстрира един от начините за превръщане на един текст в литература – архаизиране на езика, изковаване на нови сложни думи, повторения и други реторически похвати. Авторът на „Прескорбное оправдание...“ не тръгва по този път, поне не така демонстративно.

Изследователите с основание се спират на пейзажа и свързаните с него разсъждения на автора в началото на „Прескорбное оправдание...“. И както и в други подобни случаи са склонни да му придават свой смисъл. Струва ми се, че това описание е важно като знак за желанието на автора да създаде нещо, което да се отличава от „естествения человеческий язик“,

да бъде „по-художествено“. И това вероятно е единственото условие, според което текстът отговаря на изискването за литературност – за да бъде литература един текст, трябва да се стреми да бъде литература (да оставим настрани многобройните изключения, които предполагат по-пространни пояснения).

Едно възможно обобщение би могло да бъде формулирано и така: Васкидович очевидно си поставя за цел да напише публицистичен/документален текст, който да бъде „по-художествен“. Той е сред най-подготвените хора по това време, ако съдим по забележителната му лична библиотека; прибягва до арсенала от литературни (според собствените му представи) изразни средства, разполага и с оригинален сюжет (собствените си премеждия), който обаче не разгръща. Резултатът все още не е литература. Защото второто и по-важно условие за това е съвременниците му (или поне следващите поколения) да го възприемат за литература. Въпреки усилията на Васкидович и други негови съвременници – учители и учебникари, подобна представа още не е изградена, а когато по-късно бива изградена, тя се насочва към друг тип текстове. Подобно заключение в никакъв случай не подценява „Прескорбное оправдание...“ и творби като него, които реално подготвят появата на представа за литература, литературна публика, а и възможни автори на литературни творби. Това, което в случая донякъде е проблематизирано, е твърде обхватната, твърде патетичната и поставената твърде високо в някаква въобразена йерархия представа за литература.

* * *

През 1853 г. котленецът Анастас Гранитски публикува една особена книга – „Истинний глас на България или оправдание на българити пред сами себе и пред своите иноземни доброжелатели и благодетели, срещу лъжите и безбожните постъпки и действия, что е учинил с народното българско имя Александър Стоилов Бойоглу Ескизаарец (самозван лъжно Бейоглу Екзарх Българский)“ (Granitski, 1853a). Въпреки че, за разлика от другите му текстове, тя е подписана само с инициали – „съставил А. П. Г.“, това безспорно е най-личното му дело.

Анастас Поппетров, който по-късно приема псевдонима Гранитски, е роден в Котел през 1825 г. (1830 г. според други източници). Учи в родното си градче при Сава Доброплодни, след това в Сливен, продължава в Цариград: в Куручешменската гръцка гимназия и в Медицинско-хирургическата академия в Галата сарай, но не успява да се дипломира – може би поради прекъсналата подкрепа от страна на Стефан Богориди, с когото вероятно е свързан баща му, поп Петър.

Младежът започва да сътрудничи на арменския печатар Тадей Дивитчанин, за когото „изправя“ (което вероятно ще рече „редактира“) няколко книги: „Кратко описвание за святата и преславна гора Атонска. Съчинено от священодякона А. Хилендарца“ (Granitski, 1853c) и поредното издание на „Книга нарицаемая митарства“ (Granitski, 1853b), включваща

няколко произведения, едно от които е отново описанието на х. Антоний Хилендарец. По това време той става един от редовните сътрудници на „Цариградски вестник“, помощник на редактора Александър Екзарх, а според собствените му твърдения – и редактор на изданието.

Въпреки младостта си (Гранитски няма още 30 години, когато издава „Истинний глас...“), той вече е автор, по-точно преводач на няколко книги с различен профил – медицина, учебни помагала, гадателни книги, литературни преводи. Първата му изява е преводът на „Сборниче за холерата“ (Granitski, 1848, 2th Ed. Granitski, 1849a). Тази книга е резултат от усилията на правителството да се справи с вълуващата по това време страшна болест. Написана на турски и преведена на езиците на народите в Империята, тя съдържа кратки исторически сведения, описание на симптомите, препоръки за профилактика и лечение и пр. След три години Гранитски превежда от френски и друга книга с медицинска проблематика – „Гигиена. Начин за сохранение на здравието“ (Granitski, 1851).

Сред първите книжовни трудове на Гранитски е и „Буквар за малките деца“ (Granitski, 1849), подготвен заедно с Андон Никопит, от който не са запазени екземпляри; съществуват обяви и за други негови трудове: „Священа история“, „Учебник по френски език по Олендорфовата метода“. Свързани с дебатите по просветни въпроси са неговите статии за езика, които влизат в полемика с Найден Геров. Гранитски съставя и две гадателни книги, в които са представени божества от старогръцкия пантеон, вмъкнати са и негови авторски стихове: „Пития или гледание за щастие“ (Granitski, 1849b) и „Знаменитаго астронома Казамий месецослов предвещателний. Содержающий всеобщое умозрение за лето 1850“ (Granitski, 1850c). Все по това време Гранитски подготвя и първата от няколкото си религиозни книги: „Краткий священий катихизис“ (1849), в превод на Адамандиос Кораис. Книгата е превеждана по-рано от Неофит Бозвели (1835) и Ем. Васкидович (1847) (Danova, 1985, pp. 49-50; Aleksieva, 1987, p. 92), но именно Гранитски първи посочва името на Кораис.

В историята на българската литература Гранитски вероятно ще остане като преводач. Той се насочва към три произведения с особено място в литературния живот от това време, публикувани първо като подлистници на „Цариградски вестник“, а след това и като самостоятелни издания – „Индийска хижа“ (Granitski, 1850) и „Павел и Виргиния“ и „Училище за децата“ от Бернарден дьо Сен Пиер (Granitski, 1850b; Granitski, 1852). Преводите са направени от гръцките варианти в мерена реч, дело на българина Никола Пиколо, като е използван и френският текст. Двете повести са едни от върховите изяви на сантиментална книжнина на Българското възраждане, както и на налагащото се по това време преосмислено отношение към любовта в литературата. През 1851-52 г. в „Цариградски вестник“ е поместен третият подлистник – „Училище за децата“, излязъл в самостоятелно издание през 1853 г. Към тази творба на френската писателка от XVIII в. Мари Льопренс дьо Бомон по-късно се насочват Кр. Пишурка, Ил. Блъсков и др.

* * *

„Истинний глас на България....“ е необикновена книга, която излиза от обичайната за епохата проблематика, а и от дотогавашните книжовни занимания на Гранитски. По обем (72 страници) тя е по-голяма от брошурата на Васкидович. Текстът започва с кратко историческо въведение и преминава към критично представяне на жизнения път на Александър Екзарх и неговото семейство. Специален акцент е поставен върху публикуваната от Ал. Екзарх брошура „Глас на българите“, която е резюмирана в едно „Прибавление” (Granitski, 1853a), а след това от нея е препечатано „Сведения за съчинителя на прошението и цирколярити. Нрави на българити“ (Granitski, 1853a). Гранитски пише от свое име и на няколко места вмъква автобиографични елементи – по-малко, отколкото Васкидович. По-късно той няма да публикува автобиографични текстове. В сравнение с Васкидович езикът му е по-близък до днешния, но четенето се затруднява от множеството пространни бележки под линия. В книгата е включена и вероятно първата печатна изява на Г. Раковски – пространно възторжено писмо по повод изданието.

Книгата очевидно е провокирана от личен конфликт. Според Воалери Гранитски „моли няколко години по-късно Ал. Екзарх да забрави този памфлет и техните различия“ (Voillery, 2007, p. 31). Гледната точка на Ал. Екзарх може да се намери в една друга книга, появила се десетилетия по-късно – „Черти от животат на Александра Екзарха“ (Planinski, 1884). Тя е написана от Начо Планински, но стъпва върху непубликувана автобиография на Ал. Екзарх (Voillery, 2012, pp. 309-321).

По това време и през следващите години и други възрожденски дейци и периодични издания (в. „Дунавски лебед“, в. „България“) също изразяват открито неодобрение спрямо дейността на старозагорския просветител (Borshukov, 1976, pp. 76-78; Terziev, 2023, p. 206) и издавания от него „Цариградски вестник“. По-късно, при кандидатирането му за княз, което поражда различни реакции, особено остър е П. Р. Славейков (Slaveykov, 1981, pp. 381-385; Slaveykov, 1982, pp. 65-70, p. 549).

По спомените на А. Илиев, който в начало на XX в. се опитва да намери екземпляр от „Истинний глас....“, се оказва, че такива почти не са запазени в Цариград (Iliev, 1903). Авторът допуска, че, че книгата е била обект на преследване, възможно и унищожение в Цариград, където по това време Екзарх се ползва с доверие и влияние (Terziev, 2023, p. 206).

За разлика от Гранитски Ал. Екзарх не е активен книжовник, дори в неговия „Цариградски вестник“ името му практически не се появява под текстове. С него се свързва единствено неподписаният превод на повестта „Младата сибирянка“ (Ekzarh, 1851) от Ксавие дьо Местр. Непубликувани остават два други негови текста: поемата „Плачеща България (1840 (?) (Voillery, 2012, pp. 140-144) и споменатата незавършена автобиография от 80-те години. Нещо подобно се забелязва и при други редактори от епохата, плодовити

книжовници, които рядко подписват материалите в собствените си издания. Ал. Екзарх е добър организатор на вестника и на издателската му дейност, както и на разпределянето на средствата, които получава от Русия, но амбициите му са в дейностите, които по-късно са определяни като „дипломация“.

Отношението на по-късните историци към личността на Ал. Екзарх е амбивалентно (Sharova, 1976; Sharova, 1984; Boneva, 1997; Boneva, 2007; Lory, 2007; Tankova, 2007), всички те извеждат на преден план неговата политическа/дипломатическа дейност: мемоарите до Великите сили, до Високата порта, до външния министър на Франция Франсоа Гизо, двете изложения до руския император, обръщения към българите и др. – общо 34 текста (Voillery, 2012, pp. 154-155, p. 165, pp. 178-179, pp. 224-225, pp. 291-292), коментирани по различен начин през десетилетията, като по-късните изследвания оценяват дипломатическите усилия на Ал. Екзарх по-скоро положително. От друга страна, по-късното му самопредлагане за княз на България е виждано по-скоро като недоразумение.

Въпреки резервите към личността му, днешните изследователи сякаш са по-склонни да застанат на негова страна в конфликта му с Гранитски или, по-често, да игнорират сблъсъка. Възобновяването на интереса към Ал. Екзарх може да се свърже и със започналото през 70-те години на XX в. „реабилитиране“ на просветителите от цариградския кръг. Това понякога води и до категорични оценки, лишени от аргументи – така, в едно изречение, Т. Жечев нарича „Истинний глас....“ „един пасквил“ (Zhechev, 1976, p. 63). Немалка част от по-късното насочване към делото на Ал. Екзарх е инспирирана от Пиер Воалери, негов правнук, който му посвещава няколко публикации в България и Франция (Voillery, 2005).

Изследователите виждат Гранитски, който не е компрометиран от други шумни изяви, по-скоро като второстепенен книжовник и общественик и избягват да се вглеждат в скандалната му книга. А обвиненията му са сериозни и многопосочни. Първото е за претенциите на Екзарх за особения, едва ли не аристократичен произход на рода му, съчетани с користно използване на финансирането от Русия:

> Но преди няколко години появиха ся некои человеци Българи, и на които Българите имято не знаяха, които почеха да ся скитат тамо обамо по Европа; и с народното Българско имя да лъжат и да просят уш за да помогнат на сиромашеското състояние на нашиит народ, и за да му заличат раните, които му нанесли время и люди, но главно за да събират злато и сребро за свой джеп, и да правят други безчестни и своекористни дела (Granitski, 1853a).

Случаят не е изолиран: Гранитски, чиято фамилия също е псевдоним, отправя сходни обвинения и към Захари Княжески („разни лъжни Князове“, (p. 5), който в Русия по подобен начин претендира, че е от благороден род. Подобен измамник бил и Партений Зографски (p. 49), отново свързан с Русия. Ал. Екзарх инспирирал в „Цариградски вестник“ публикации за

заслугите си за изграждането на българската църква в столицата (бр. 49, 98, 24), подписани от негов приятел от Казанлък, „прост и безрасуден учител Г-н Ф.“ (Granitski, 1853a).

Следващата група обвинения са свързани с морала на Екзарх:

> [...] он побегнал и отишъл в Свищов, и тогава найшъл тамо учителя грька Еммануила Васкидовича, и он му изискал, чрез тогдашнити свищовски школски епитропи тескере (паспорт), дали му от милост и пари, та отишъл в Букурещ. [...] и все что зимал, давал го на пиянство и плотски похоти (Granitski, 1853a, p. 8).

> Той Бойоглу бил задължнял в Париж на една мадама [...]до 6000 франги, зарад что седял и ял в гостилницата ѝ, която го кредитувала за свое сластолюбие с него (Granitski, 1853a, p. 9).

Според Границки Ал. Екзарх бил хвърлен в затвора, където останал година и половина, Петър Берон платил дълга му и го освободил. Не са спестени и обвинения за връзките му с племенницата Ирина Екзарх. Следват и традиционните за епохата обвинения в отклонения от православието:

> да разпространи еднити нихното вероизповедание, другити своята народност [...] той действувал и искал да действува един такъв проситилизъм върху Българити да ги прави протестанти и западни (латини) (Granitski, 1853a, p. 11).

Основният мотив, подтикнал Гранитски да се противопостави на Ал. Екзарх и да напише брошурата, са некоректното поведение на Екзарх като книжовник и издател на „Цариградски вестник“. Според Гранитски той отнел с финансови машинации печатницата и вестника на Богоров (Granitski, 1853a, pp. 38-39), а и си присвоил труда на котленеца, според когото:

> Редактова ся вестника от бр. 1 до бр. 26 от Г-на А. Г. (т. е. Гранитски – б. а.) [...] от брой 90 до брой 105 от истаго горереченаго Г-на А. Г. [... от бр. 124] от г-на Хр. Даскалов (Granitski, 1853a, pp. 39-40).

Освен това Ал. Екзарх измамил Добрович, не му платил броеве на „Мироздание“ (p. 48), също и А. Никопит („преводителят на Енциклопедията“). Самият Гранитски също се чувства ощетен. Като говори за себе си в трето лице и се споменава с инициали, той пише:

> В превода „Павел и Виргиния“, защото печатанието ся събираше, кога го остави Г-н А. Г., он допълни една типографическа кола, и според това, от адска мисъл скина имято на преводчика (Granitski, 1853a, pp. 44-45).

За други издания Ал. Екзарх издал „лъжливи записи“, а когато Гранитски отишъл в Свищов за учител, Ал. Екзарх пратил писмо срещу него.

Едва ли може да има съмнения, че по-младият, но също амбициозен Гранитски се е чувствал ощетен от социално по-високо стоящия от него Екзарх. Струва ми се, че отношението му е близко до въведения от Ницше термин *ресантимент (ресантиман*).

* * *

Днешният поглед открива както сходства, така и различия в гневните книги на Васкидович и Гранитски. И двамата автори представят своите премеждия подборно, и двамата се обрисуват като жертви на несправедливости, извършени от техни сънародници, а не толкова от обичайните за епохата гръцки злодеи и турски (мюсюлмански) насилници. Самовиктимизацията е ясно забележима и при двамата, макар и в различна степен и с различен характер. Обективно погледнато, и двамата в някакъв смисъл наистина са жертви. Васкидович обаче предпочита да се въздържа да назовава своите клеветници и противници (както впрочем и своите помощници); остават неясни и конкретните обвинения на противниците. Гранитски е съвсем директен в обвиненията. Те са недвусмислени: финансови и книжовни некоректни дела, неморално поведение (да не кажа разврат); обвиненията за обвързаност с чуждо вероизповедание са нещо обичайно за епохата. Но докато Васкидович е жертва на клевета, т. е. обвиняем, то Гранитски обвинява своя противник и затова понякога е виждан като клеветник.

И Васкидович, и Гранитски са автори на няколко стихотворения, които не привличат вниманието на публиката, а и на изследователите. Все пак, като книжовник и преводач Гранитски стои по-близо до днешните представи за литература – той превежда Бернарден дьо Сен Пиер и Льопренс дьо Бомон. Васкидович (р. 1785) е по-възрастен, но не и по-необразован (завършил е Княжеската (Бейската) академия „Свети Сава“ в Букурещ), той е представител на предишното поколение, обвързано преди всичко с учебникарската книжнина. Но от известна гледна точка неговото автобиографично повествование сякаш е „по-литературно“, докато това на Гранитски е „по-публицистично“. Повествованието на Васкидович сякаш навлиза по-дълбоко в психологията на своя автор, докато Гранитски се съсредоточава върху обекта на своя текст.

По-късните историци проявяват известен интерес към личността на Ал. Екзарх и неговата политическа дейност, но и те, и литераторите практически игнорират книгата на Гранитски, а авторът ѝ остава в периферията на наблюденията им. Донякъде същото може да се каже и за Васкидович и неговата книга. Вероятно една от причините е в това, че общите прегледи и публицистичните текстове предпочитат да се насочват към единството на интелигенцията, дори на народа, и избягват конфликтите, лични и обществени, с които е изпълнена епохата. Някои от тези конфликти могат да привлекат вниманието на биографите и особено на жълтата преса, но с двата при Васкидович и сблъсъка Гранитски – Ал. Екзарх това практически не се случва. Извън вниманието остават по-сложните психологически преживявания, документирани в двете гневни брошури. Тези преживявания – огорчението от своите, обидите, неоценените книжовни и обществени дела и свързания с тях *ресантиман* – всъщност не са изключение за епохата, но по-трудно се вместват в идеализираните, понякога и по-схематични представи за Българското възраждане.

References

Aleksieva, A (1987). *Prevodnata proza ot gratski prez Vazrazhdaneto*. Sofia: BAN. [Алексиева, А. *Преводната проза от гръцки през Възраждането*. София: БАН, 1987.]

Aprilov, V. (1841). *Dennitsa novo-bolgarskago obrazovaniya. Sochinenie Vasiliya Aprilova izdannoe im na svoem izhdivlenii v polyzu Gabrovskago uchilishta*. Chast pervaya. Odesa. [Априлов, В. *Денница ново-болгарскаго образованія. Сочинение Василия Априлова изданное имъ на своем иждивлении в пользу Габровскаго училища*. Част первая. Одеса, 1841.]

Aprilov, V. (1842). *Dopolnenie ka knigъ: Dennitsa novo-bolgarskogo obrazovaniya*. Soch. V. E. Aprilova. Pisymo avtora ka gospodinu ispravvlyayushtemu dolzhnosty professora va Odesskoma litseѣ, Mihailu Aleksandrovichu Solovѣevu. Sankt-Peterburg. [Априлов, В. *Дополненіе къ книгъ: Денница ново-болгарского образованія*. Соч. В. Е. Априлова. Письмо автора къ господину исправвляющему должность профессора въ Одесскомъ лицеѣ, Михаилу Александровичу Соловѣеву. Санкт-Петербург, 1842.]

Aretov, N. (1990). *Prevodnata proza ot parvata polovina na XIX v. Razvitie, vrazki s originalnata knizhnina, problemi na retseptsiyata*. Sofia: Sofia University Press. [Аретов, Н. *Преводната проза от първата половина на XIX в. Развитие, връзки с оригиналната книжнина, проблеми на рецепцията*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1990.]

Aretov, N. (2015). Literatura, obrazovanie i opravdanie. Oshte vednazh za Emanuil Vaskidovich. *Elektronno spisanie LiterNet*, 2015, (5). [Аретов. Литература, образование и оправдание. Още веднъж за Емануил Васкидович. *Електронно списание LiterNet*, 12.05.2015, № 5.] http://liternet.bg/publish8/naretov/vaskigovich.htm

Arnaudov, M. (1930). *Neofit Hilendarski Bozveli*. Sofia: Sv. Sinod na Bulg. tsarkva. [Арнаудов, М. *Неофит Хилендарски Бозвели*. София: Св. Синод на Бълг. църква, 1930.]

Arnaudov, M. (1971). *Neofit Hilendarski Bozveli. Zhivot, delo, epoha*. T. 1. Sofia: Nauka i izkustvo. [Арнаудов, М. *Неофит Хилендарски Бозвели. Живот, дело, епоха*. Т. 1. София: Наука и изкуство, 1971.]

Boneva, V. (1997). Memoarat na Aleksandar Ekzarh do velikite sili ot 23.01.1843 g. *Istoricheski pregled*, 2, 58-69. [Бонева, В. Мемоарът на Александър Екзарх до великите сили от 23.01.1843 г. *Исторически преглед*, 1997, 2, 58-69.]

Boneva, V. (2007). „Nova konstitutsiya frantsuska“: Modernite konstitutsionni institutsii v evropeyskite strani na stranitsite na „Tsarigradski vestnik“. In Valchev, G., D. Parusheva, P. Voillery (Eds.). *Aleksandar Ekzarh i bulgarskite patishta kam Evropa XIX - nachaloto na XX vek*. Stara Zagora: Kota. [Бонева, В. „Нова конституция французска“: Модерните конституционни институции в европейските страни на страниците на „Цариградски вестник“. Във: Вълчев, Г., Д. Парушева, П. Воалери (съст.). *Александър Екзарх и българските пътища към Европа XIX – началото на XX век*. Стара Загора: Кота, 2007.]

Borshukov, G. (1976). *Istoriya na balgarskata zhurnalistika*. Sofia: Nauka i izkustvo. [Боршуков, Г. *История на българската журналистика*. София: Наука и изкуство, 1976.]

Bozveli, N. & Vaskidovich, Em. (1835). *Slavenobolgarskoe detovodstvo za malkite detsa: Napechatano s odobreniem i izhdiveniem Ego Svetlosti Knyaza Serbskago Milosha*

Teodorovicha Obrenovicha (na dar uchashteisya Bolgarskoy yunosti) blagosloveniem zhe preosvyashtenneyshago Serbii Mitropolita Gospodina Petra. V Kraguevtse, u Knyazhesko-serbskoy tipografii, ch. 1-6. [Бозвели, Н. & Васкидович, Ем. *Славеноболгарское детоводсіво за малките деца: Напечатано с одобрением и иждивением Его Светлости Княза Сербскаго Милоша Теодоровича Обреновича (на дар учащеися Болгарской юности) благословением же преосвященнейшаго Сербии Митрополита Господина Петра*. В Крагуевце, у Княжеско-сербской типографии, ч. 1-6, 1835.]

Danova, N. (1985). Ddamantios Korais i balgarskite. *Studia Balcanica*, 18. [Данова, Н. Адамантиос Кораис и българските. *Studia Balcanica*, 18, 1985.]

Ekzarh, Al. (1851). *Mladata sibiryanka*. Prevedena ot frantsuzki. Tsarigrad. [Екзарх, Ал. *Младата сибирянка*. Преведена от французки. Цариград, 1851.]

Granitski, An. & Nikopit, A. (1849). *Bukvar za malkite detsa*. Sochinenie A. Granitskago i A. Nikopita. Tsarigrad. [Гранитски, Ан. & Никопит, А. *Буквар за малките деца*. Сочинение А. Гранитскаго и А. Никопита. Цариград, 1849.]

Granitski, An. (1848). *Sborniche za holerata, otpechatano v tipo-litografiyata na E. Kayol.* Tsarigrad. [Гранитски, Ан. *Сборниче за холерата, отпечатано в типо-литографията на Е. Кайол*. Цариград, 1848.]

Granitski, An. (1849a). *Opisvanie za holera. prevedeno ot turski na bolgarski ezik dozvoleniem i izhdiveniem ego sultanskago velichestva.* Konstantinopol. [Гранитски, Ан. *Описвание за холера. преведено от турски на болгарски език дозволением и иждивением его султанскаго величества*. Константинопол, 1849.]

Granitski, An. (1849b). *Pitiya ili gledanie za shtastie. Prevozhdal ot grecheskii Anastasiy P. P. Granitskiy. Urozhenets Kazanskiy v Bolgarii. Napechata sya sos nastoyanie Georgiya Andreevicha.* Tsarigrad. [Гранитски, Ан. *Пития или гледание за щастие. Превождал от греческии Анастасий П. П. Гранитский. Уроженец Казанский в Болгарии. Напечата ся сос настояние Георгия Андреевича*. Цариград, 1849.]

Granitski, An. (1850a). I*ndiyskata hizha. Basnoistoriya ot Bernarden dyo Sen Pier. Pobalgaril A. Granitskiy.* Tsarigrad. [Гранитски, Ан. *Индийската хижа. Басноистория от Бернарден дьо Сен Пиер. Побългарил А. Гранитский*. Цариград, 1850.]

Granitski, An. (1850b). *Pavel i Virginiya Basnopovest. Pobalgaril A. Granitskiy.* Tsarigrad. [Granitski, An. *Павел и Виргиния Басноповест. Побългарил А. Гранитский*. Цариград, 1850.]

Granitski, An. (1850c). *Znamenitago astronoma Kazamii mesyatsoslov predveshtatelnayy: soderzhayushtiy vseobshto umozrenie za leto 1850.* Izdal Anastasiy P. Petrov Granitskiy ot Kotel. Tsarigrad. [Гранитски, Ан. *Знаменитаго астронома Казамии месяцослов предвещателный: содержающий всеобщо умозрение за лето 1850.* Изд. Анастасий П. Петров Гранитский от Котел. Цариград, 1850.]

Granitski, An. (1851). *Gigiena. Nachin za sohranenie na zdravieto.* Prevod ot frantsuzki po bolgarski. Tsarigrad. [Гранитски, Ан. *Гигиена. Начин за сохранение на здравието*. Превод от французки по български. Цариград, 1851.]

Granitski, An. (1852) *Uchilishte za detsata*. Prevod ot frantsuzki na bolgarski. Tsarigrad. [Гранитски, Ан. *Училище за децата*. Превод от французки на български. Цариград, 1852.]

Granitski, An. (1853a). *Istinniy glas na Balgariya ili opravdanie na balgariti pred sami sebe i pred svoite inozemni dobrozhelateli i blagodeteli, sreshtu lazhite i bezbozhnite postapki i deystviya, chto e uchinil s narodnoto balgarsko imya Aleksandar Stoilov Boyoglu Eskizaarets (samozvan lazhno Beyoglu Ekzarh Balgarskiy)*. Sastavil A. P. G. Tsarigrad. [Гранитски, Ан. *Истинний глас на България или оправдание на българити пред сами себе и пред своите иноземни доброжелатели и благодетели, срещу лъжите и безбожните постъпки и действия, что е учинил с народното българско имя Александър Стоилов Бойоглу Ескизаарец (самозван лъжно Бейоглу Екзарх Българский)*. Съставил А. П. Г. Цариград, 1853.]

Granitski, An. (1853b). *Kniga naritsaemaya mitarstva*. Prevedena na bulgarski ot zhitieto na Svyatago Vasiliya Novago, za dvadesette mitarstva, koito e preminala Svyata Teodora, skazanie za Strashen sud, slovo Svyatago proroka Daniila, i drugi dushepolezni pribavleniya; izpravena ot A. P. Granitskago; izdana ot Petra Nedeleva iz Koprivshtitsa, kandilozhigatelya v B. tserkov i ot brata ego Nesha. Tsaregrad. *[Книга нарицаемая митарства*. Преведена на български от житието на Святаго Василия Новаго, за двадесетте митарства, които е преминала Свята Теодора, сказание за Страшен суд, слово Святаго пророка Даниила, и други душеполезни прибавления; изправена от А. П. Гранитскаго; издана от Петра Неделева из Копривщица, кандиложигателя в Б. церков и от брата его Неша. Цариград, 1853.]

Granitski, An. (1853c). *Kratko opisvanie za svyatata i preslavna gora Atonska*. Sachineno ot svyashtenodyakona A. Hilendartsa, a ispraveno ot A. P. P. Granitskago. Tsarigrad. [Гранитски, Ан. *Кратко описвание за святата и преславна гора Атонска*. Съчинено от священодякона А. Хилендарца, а исправено от А. П. П. Гранитскаго. Цариград, 1853.]

Gunev, I. (1988). *Emanuil Vaskidovich i negovoto slavyanobulgarsko svetsko uchilishte*. Sofia: Otechestven front. [Гунев, И. *Емануил Васкидович и неговото славянобългарско светско училище*. София: Отечествен фронт, 1988.]

Iliev, A. (1903). Edno pismo ot Rakovski do Granitski. *Periodichesko spisanie*, XIV (63), 265–266. Sofia. [Илиев, А. Едно писмо от Раковски до Гранитски. *Периодическо списание*, XIV, № 63, 265-266. София.]

Krastanov, Tr. (1975). Emanuil Vaskidovich i razvitieto na novobulgarskata prosveta. *Istoricheski pregled*, 2, 75-92. [Кръстанов, Тр. Емануил Васкидович и развитието на новобългарската просвета. *Исторически преглед*, 1975, 2, 75-92.]

Krastanov, Tr., (1995). Novi danni za Emanuil Vaskidovich. In Ganchev, I. (Ed.). *Slavyano-bulgarskoto detevodstvo na Neofit Bozveli i Emanuil Vaskidovich (Po sluchay 160 godini ot izdavaneto mu i 200 godini ot razhdaneto na Emanuil Vaskidovich)*. Svishtov: AI "D. A. Tsenov". [Кръстанов, Тр. Нови данни за Емануил Васкидович. В: Ганчев, И. (съст.). *Славяно-българското детеводство на Неофит Бозвели и Емануил Васкидович (По случай 160 години от издаването му и 200 години от раждането на Емануил Васкидович)*. Свищов: АИ „Д. А. Ценов", 1995.]

Krastanov, Tz., Penakov, I. & Maslev, S. (1968). *D-r Ivan Seliminski*. Sofia: BAN. [Кръстанов, Ц., И. Пенаков & С. Маслев. *Д-р Иван Селимински*. София: БАН, 1962.]

Lory, B. (2007). Rumeliyskiyat zalez na edno pokolenie. In Valchev, G., D. Parusheva, P. Voillery (Eds.). *Aleksandar Ekzarh i bulgarskite patishta kam Evropa XIX – nachaloto na*

XX vek. Stara Zagora: Kota. [Лори, Б. Румелийският залез на едно поколение. Във: Вълчев, Г., Д. Парушева, П. Воалери (съст.). *Александър Екзарх и българските пътища към Европа XIX – началото на XX век*. Стара Загора: Кота, 2007.]

Manchev, V. (1982). *Spomeni. Dopiski, pisma.* Sofia: Izdatelstvo na Otechestveniya front. [Манчев, В. *Спомени. Дописки, писма*. София: Издателство на Отечествения фронт, 1982.]

Nikolova, Yu. (2006). *Dostoyno esta. Svishtov prez devetnadesetiya vek i parvoto desetiletie na XX vek*. Sofia: Ivray. [Николова, Ю. *Достойно естъ. Свищов през деветнадесетия век и първото десетилетие на XX век*. София: Иврай, 2006.]

Penev, B. (1977). *Istoriya na novata bulgarska literatura*. T. 2. Sofia: Bulgarski pisatel. [Пенев, Б. *История на новата българска литература*. Т. 2. София: Български писател, 1977.]

Planinski, N. (1884). *Cherti ot zhivotat na Aleksandra Ekzarha*. Sliven. [Планински, Н. *Черти от животат на Александра Екзарха*. Сливен, 1884.]

Popgeorgiev, Y. (1921). Materiali po tsarkovnata borba (Arhiv na Neofit Bozveli). *Sb. BAN*, 14, 1-82. [Попгеоргиев, Й. Материали по църковната борба. (Архив на Неофит Бозвели). *Сб. БАН*, 1921, 14, 1-82.]

Seliminski, Iv. (1904). *Biblioteka d-r Ivan Seliminski*, 1. [*Библиотека д-р Иван Селимински*, № 1, 1904.]

Sharova, K. (1984). Glasat na Bulgaria vav Velikobritania mezhdu 1845 – 1846. Aleksandar Ekzarh i Margrasiya Loudan. *Istoricheski prouchvaniya*, 12, 69-92. [Шарова, К. Гласът на България във Великобритания между 1845 – 1846. Александър Екзарх и Марграсия Лоудън. *Исторически проучвания*, 1984, 12, 69-92.]

Sharova, Kr. (1976). Bulgarskiyat politicheski tsentar v Parizh prez 40-te godini na XIX v. In *V chest na akademik Hristo A. Hristov. Izsledvaniya po sluchay 60 godini ot rozhdenieto mu*. Sofia: BAN. [Шарова, Кр. Българският политически център в Париж през 40-те години на XIX в. Във: *В чест на академик Христо А. Христов. Изследвания по случай 60 години от рождението му*. София: БАН, 1976, 63-87.]

Slaveykov, P. R. (1978). *Sachineniya*. T. 2, Sofia: Bulgarski pisatel. [Славейков, П. Р. *Съчинения*. Т. 2. София: Български писател, 1978.]

Slaveykov, P. R. (1979). *Sachineniya*. T. 3. Sofia: Bulgarski pisatel. [Славейков, П. Р. *Съчинения*. Т. 3. София: Български писател, 1979.]

Snegarov, Iv. (1951). *Prinos kam biografiyata na Neofit Rilski (gratski pisma do nego)*. Sofia: BAN. [Снегаров, Ив. *Принос към биографията на Неофит Рилски (гръцки писма до него)*. София: БАН, 1951.]

Snegarov, Iv. (1968). *Gratski dokumenti na Rilskiya manastir*. Sofia: Sinodalno Izdatelstvo. [Снегаров, Ив. *Гръцки документи на Рилския манастир*. София: Синодално Издателство, 1968.]

Tacheva-Bumbarova, E. (2002). *Svishtovskiyat literaturen krag v istoriyata na bulgarskata vazrozhdenska literatura*. Blagoevgrad: Southwestern University Press. [Тачева-

Бумбарова, Е. *Свищовският литературен кръг в историята на българската възрожденска литература*. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“, 2002.]

Tankova, V. (2007). Kratkoto uchastie na Aleksandar Ekzarh v kratkata istoriya na Iztochna Rumelia. In Valchev, G., D. Parusheva, P. Voillery (Eds.). *Aleksandar Ekzarh i bulgarskite patishta kam Evropa XIX – nachaloto na XX vek*. Stara Zagora: Kota. [Танкова, В. Краткото участие на Александър Екзарх в кратката история на Източна Румелия. Във: Вълчев, Г., Д. Парушева, П. Воалери (съст.). *Александър Екзарх и българските пътища към Европа XIX – началото на XX век*. Стара Загора: Кота, 2007.]

Terziev, Vl. (2023). Shtrihi ot zhivota i deynostta na Anastas Poppetrov Granitski (1825/1830 – 1879) (S nov pogled varhu nyakoi diskusionni vaprosi). V: *Biografichni ochertsi*. Tom II, Sastavitel prof. d-r Plamen Mitev. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“. [Терзиев, Вл. Щрихи от живота и дейността на Анастас Поппетров Гранитски (1825/1830 – 1879) (С нов поглед върху някои дискусионни въпроси). В: *Биографични очерци*. Том II, Съставител проф. д-р Пламен Митев. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2023.]

Vaskidovich, Em. (1846). *Preskorbnoe opravdanie Emanoila Vaskidovicha, tridesyatoletnago uchitelya svishtovskago uchilishta svyatago Preobrazheniya protiv klevetnika*. U Budimu: Pismeni kral. sveuchilishta Peshtanskogo. [Васкидович, Ем. *Прескорбное оправдание Еманоила Васкидовича, тридесятолетнаго учителя свищовскаго училища святаго Преображения против клеветника.* У Будиму: Писмени крал. свеучилища Пещанского, 1846.]

Vaskidovich, Em. (1847). P*erva ponyatiya za detinsko upotreblenie, kogato nachnat svobodno da chtat*. Prev. Emanuil Vaskidovich. V Belgrad: V Knyazhesko-sarbskata knigopechatnya. [Васкидович, Ем. *Перва понятия за детинско употребление, когато начнат свободно да чтат*. Прев. Ем. Васкидович. В Белград: В Княжеско-сърбската книгопечатня, 1847.]

Voillery, P. (2005). *Mezhdu dva svyata: Bulgarite v Rumelia XVIII – XIX*. Sofia: Kama. [Воалери, П. *Между два свята: Българите в Румелия XVIII – XIX*. София: Кама, 2005.]

Voillery, P. (2007). Aleksandar Ekzarh, Bulgarskoto vazrazhdane i nachaloto na moderna Bulgaria. Sastoyanie na naselenite mesta, prinosi i perspektivi. In Valchev, G., D. Parusheva, P. Voillery (Eds.). *Aleksandar Ekzarh i bulgarskite patishta kam Evropa XIX – nachaloto na XX vek*. Stara Zagora: Kota. [Воалери, П. Александър Екзарх, Българското възраждане и началото на модерна България. Състояние на населените места, приноси и перспективи. Във: Вълчев, Г., Д. Парушева, П. Воалери (съст.). *Александър Екзарх и българските пътища към Европа XIX – началото на XX век*. Стара Загора: Кота, 2007.]

Voillery, P. (2012). *Aleksandar Ekzarh. Edna bulgarska sadba*. Prev. N. Botsev, St. Delchev. Sofia: Kolibri. [Воалери, П. *Александър Екзарх. Една българска съдба*. Прев. Н. Боцев, Ст. Делчев. София: Колибри, 2012.]

Zhechev, T. (1976). *Bulgarskiyat Velikden ili strastite bulgarski.* Sofia: Narodna mladezh. [Жечев, Т. *Българският Великден или страстите български*. София: Народна младеж, 1976.]